

INSTYTUT ARCHEOLOGII I ETNOLOGII
POLSKIEJ AKADEMII NAUK
DAWNIEJ INSTYTUT HISTORII KULTURY MATERIALNEJ PAN

KWARTALNIK
HISTORII KULTURY
MATERIALNEJ

ROK LXVI

WARSZAWA 2018

NR 3

REDAKCJA I KOMITET REDAKCYJNY

Redaktor — Elżbieta Mazur (IAE PAN)

Zastępcy Redaktora — Magdalena Bis (IAE PAN), Martyna Milewska (IA UW)

Sekretarze Redakcji — Jakub Kosiorek (IAE PAN), Ludmiła Paderewska (IAE PAN)

Członkowie Komitetu — Maria Bogucka (IH PAN), Paweł Dobrowolski (Collegium Civitas, Warszawa), Jarosław Dumanowski (IH UMK), Olga Feytová (AHMP, Praga), Mateusz Goliński (IH UW), Michaela Hrubá (Univerzita v Ústí nad Labem), Andrzej Janeczek (IAE PAN), Jan Klápště (Univerzita Karlova w Pradze), Andrzej Klonder (IAE PAN), Elżbieta Kowalczyk-Heyman (IA UW), Jerzy Kruppé (IA UW), Marcin Majewski (IA Uniwersytet Szczeciński), Jerzy Miziołek (IA UW), Jerzy Piech (IH UJ), Jacek Pielas (IH UJK), Bożena Popiołek (Uniwersytet Pedagogiczny, Kraków), Raimo Pullat (Tallin University), Wojciech Szymański (IAE PAN), Andrzej Wyrobisz (IHS UW), Jerzy Żywicki (ISP UMCS)

Adres Redakcji:

„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”
00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105, pok. 121

Adres strony internetowej:

<http://www.iaepan.edu.pl/khkm.html>

e-mail: kwartalnik@iaepan.edu.pl

tel. 22 620 28 84 w. 146

Wydawca:

Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk

00-140 Warszawa, Al. Solidarności 105

e-mail: director@iaepan.edu.pl

tel. 22 620-28-84

Wykaz recenzentów artykułów opublikowanych w roczniku 2017:

Jadwiga Chudziakowa (IA UMK)

Jerzy Kruppé (IA UW)

Andrzej Klonder (IAE PAN)

Teresa Stawiarska (IAE PAN)

Jerzy Urwanowicz (IH i NP Uniwersytet w Białymstoku)

Dorota Żołądź-Strzelczyk (IH UAM)

Skład i łamanie:

Krzysztof Anuszewski, tel. 22 629 44 78

Druk i oprawa:

Partner Poligrafia sp. z o.o.

ul. Zwycięstwa 10, 15-703 Białystok

Nakład 300 egz. Arkuszy wydawniczych 13,0. Papier offset 80 g.

Oddano do składania w październiku 2018 r., druk ukończono

w listopadzie 2018 r.

SPIS TREŚCI

STUDIA I MATERIAŁY

Małgorzata Delimata-Proch, Choroby w świetle księgi cudów i łask Matki Bożej Świętogórskiej (XVI–XVIII w.)	271
Dariusz Poliński, Domniemany cmentarz ludności ewangelickiej i mennonickiej w Pniu w świetle badań archeologicznych	289
Paweł Klint, Dyspozycje i legaty pogrzebowe Ormian z województwa ruskiego w XVII w.	309
Anna Penkała, Osiemnastowieczne rejestry wypraw panieńskich dla szlachcianek wstępujących do klasztoru. Zarys problematyki	319
Monika Piotrowska-Marchewa, Ludzie starzy w instytucjach opieki w XIX i na początku XX w. (na przykładzie dokumentów Towarzystwa Dobroczynności w Krakowie)	333
Jerzy Żywicki, Adaptacje dawnych cerkwi na świątynie rzymskokatolickie w międzywojennym Lublinie	343
Kamil Pawłowski, Trudne dziedzictwo. Losy śląskich pomników poległych i pomników patriotycznych na przykładzie powiatu ząbkowickiego	363

KOMUNIKATY NAUKOWE

Iwona Wojciechowska, Gliniana figurka Chrystusa Ukrzyżowanego z drugiej połowy XV–XVI w. z badań archeologicznych na Starym Mieście w Stargardzie	381
---	-----

ARTYKUŁY RECENZYJNE I RECENZJE

Radosław Kotecki, „Vie formula iustitie”. Po co w połowie drogi między Kruszwicą a Kaliszem palatyn Piotr kazał postawić słup kamienny z inskrypcją? Uwagi w związku z publikacją <i>Koniński słup drogowy</i>	391
--	-----

KRONIKA NAUKOWA

„Kac. Medyczne i kulturowe aspekty nadużycia alkoholu na przestrzeni dziejów”, Konferencja naukowa w Bydgoszczy, 5–6 kwietnia 2018 r. — Patryk Łażniak, Roksana Wilczyńska	407
--	-----

Kamil Pawłowski

Trudne dziedzictwo. Losy śląskich pomników poległych i pomników patriotycznych na przykładzie powiatu ząbkowickiego.

Słowa kluczowe: pomniki, Śląsk, Ząbkowice Śląskie, powiat ząbkowicki

Key words: memorials, Silesia, Ząbkowice Śląskie, district of Ząbkowice Śląskie

I. Wstęp. II. Upamiętnienia wojny z Francją w 1813 r. III. Wojny o zjednoczenie Niemiec (1866–1871). IV. Pomniki poległych w I wojnie światowej.
V. Stan obecny.

I. Wstęp

W XIX i XX wieku mieszkańcy Śląska brali udział w licznych działaniach wojennych. Poczynając od wojny z Francją w 1813 r., poprzez tak zwane wojny o Zjednoczenie Niemiec w latach 1866–1871, aż do Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, czyli pierwszej wojny światowej. Wszystkie te konflikty, a zwłaszcza ostatni z wymienionych, spowodowały straty ludnościowe wśród mieszkańców wsi i miast. Żołnierze, którzy polegli w wyniku działań wojennych, byli nie tylko tymi, którzy walczyli „za króla i ojczyznę” (niem. *für König und Vaterland*), stając się częścią „wielkiej historii”. Byli oni również, a może przede wszystkim, mężami, ojcami, braćmi, członkami lokalnych społeczności, tj. miasta, wsi oraz parafii, do której należeli. Nic więc dziwnego, że każda lokalna społeczność chciała w bardziej lub mniej okazały sposób upamiętnić swoich poległych. Początkowo czyniono to za pomocą skromnych drewnianych tablic, umieszczanych w kościołach. Od lat siedemdziesiątych XIX wieku, aż po lata trzydzieste XX wieku, w krajobrazie każdego śląskiego miasta oraz prawie każdej wsi pojawiał się pomnik wzniesiony ku czci i pamięci poległych. Każdy z nich stawał się wyrazem myśli patriotycznej lokalnej społeczności, gdyż to właśnie samorządy lokalne, związki i stowarzyszenia oraz osoby prywatne były inicjatorami powstawania tego typu obiektów.

Na okres Cesarstwa Niemieckiego (1871–1918) przypada również najwięcej realizacji pomników, które upamiętniały postacie i wydarzenia mające wpływ na Zjednoczenie Niemiec. M. Zlat zauważa: „W pomnikowym gloryfikowaniu nowego cesarstwa Śląsk nie ustępował innym prowincjom ani datami wystawiania monumentów, ani ich liczbą”¹. Dla tego typu realizacji przyjęto nawet osobną nazwę — *Nationaldenkmäler*, która do dziś funkcjonuje w naukowej nomenklaturze². W tej kategorii umieścić można pomniki upamiętniające władców, Wilhelma I i Wilhelma II oraz kanclerza Ottona von Bismarcka. Wznoszono również obiekty odnoszące się do zwycięskiego pokonania Francji, które zwykło się określać jako *Siegessäule* — Kolumna Zwycięstwa.

¹ Zlat M. 2009, s. 294.

² Nipperdey T. 1976, s. 133–173.

O ile na terenie dzisiejszego województwa opolskiego i śląskiego duża część pomników poległych (upamiętniających poległych w I i II wojnie światowej) jest zadbaną, to obiekty, które znajdowały się w miastach i wsiach województwa dolnośląskiego, zmieniły swoją funkcję lub najczęściej przestały istnieć. Fakt ten wytłumaczyć można wymianą ludności powiatów dolnośląskich, która nastąpiła po zakończeniu II wojny światowej, a co za tym idzie wymianą narodowościową i kulturową. Niemniej jednak podziały kulturowe, które zaobserwować można na terenie województwa opolskiego, spowodowały, iż problem podejścia do niemieckich pomników stał się tu również kwestią sporną wśród lokalnych mieszkańców³. Biorąc pod uwagę te okoliczności, pomniki poległych żołnierzy niemieckich, jak również pomniki upamiętniające postacie związane z niemiecką historią, które po roku 1945 znalazły się w administracyjnych granicach Polski, można zaliczyć do kategorii tzw. trudnego dziedzictwa, do dziś stanowiącego problem w jego postrzeganiu w kontekście historii lokalnej i regionalnej⁴.

Obiekty upamiętniające poległych określane były na różny sposób, jednak najczęściej nazwą *Kriegerdenkmal* — Pomnik ku czci poległych. Używano również określenia *Ehrenmal* — Pomnik chwały. Niezwykle różnorodne były również formy, w których pomniki powstawały. Ich kształt uzależniony był od zasobności danej społeczności lub kasy miasta. Aby przyjrzeć się bliżej temu problemowi, przyjąć można za obszar badań mniejszy teren, w tym przypadku granice administracyjne powiatu Ząbkowice Śląskie. Choć zdecydowana większość obiektów, które stanowiły wyraźny element krajobrazu wsi i miast powiatu, dziś już nie istnieje, to ich pozostałości oraz bogaty materiał ikonograficzny pozwalają dokonać analizy form, detali, jak również przytoczyć inskrypcje i sentencje, które na nich umieszczano.

II. Upamiętnienia wojny z Francją w 1813 r.

Jak wspominałem wcześniej, do najstarszych form zbiorowego upamiętniania poległych przez lokalne społeczności zaliczyć można te, odnoszące się do wojny z Francją w 1813 r. Prusy, które w latach 1805–1813 znajdowały się pod okupacją francuską, w roku 1813 przystąpiły do wojny, określanej jako Wojna Wyzwoleńcza. Poległych w tym czasie żołnierzy upamiętniano w dość jednolity sposób. Regulował to rozkaz gabinetowy króla Fryderyka Wilhelma III z dnia 5 maja 1813 r., mówiący o tym, że każdy poległy za chwałę i niezależność ojczyzny, powinien być upamiętniony z imienia i nazwiska oraz z zaznaczeniem, czy był odznaczony krzyżem żelaznym. Zadanie wykonania tablicy pamiątkowej spoczywać miało na członkach poszczególnych parafii⁵. W tym celu wykonywano tablice — najczęściej drewniane, rzadziej kamienne, umieszczane w przestrzeni prezbiterium kościoła, na emporze organowej lub w innym dobrze widocznym miejscu. Czyniono tak zarówno w świątyniach katolickich, jak i protestanckich⁶. W Ząbkowicach Śląskich uroczystości związane z zakończeniem wojny (niem. *Friedenfest*) rozpoczęły się w dniu 18 stycznia 1816 r. Mieszkańcy miasta przeszli w uroczystym koroście do kościoła parafialnego św. Anny. W dniu 15 lutego 1816 r. podjęto decyzję o przekazaniu środków na wykonanie tablicy ku czci poległych mieszkańców miasta. Ta powstała z białego marmuru i umieszczona została w przestrzeni kościoła farnego św. Anny⁷. Zabytek zachował się do dziś i wydaje się niekompletny. Tablica, pozbawiona ramy, zawiera następującą inskrypcję: „Anton Larisch, // d. 2. May 1813 bey Lützen. // Carl Schneider, // freiwill. an eben den Tage bey Görschen. // Johann Schmidt, // am eben den Tage bey Lützen. // Franz Schoeder, // d. 11. Juni 1813 zu Leignitz an den // Folgen einer früher erhaltenen Wunden. // Ignatz

³ Temat przedstawia: Kosmala G. 2007.

⁴ Kosmala G., Chylińska D. 2018.

⁵ Kopietz J.A. 1906, s. 76. Tematykę poruszono również w: Organiściak J. 2017, s. 82–86.

⁶ Kriegergräber, s. 17.

⁷ Kopietz J.A. 1906, s. 76.

Zander, // Inhaber des eisernen Kreuzes, // d. 26. August 1813 an der Katzbach // Caspar Belling, / d. 18. October 1813 bey Leipzig⁸. W ówczesnym kościele ewangelickim w Ząbkowicach Śląskich również umieszczono tablicę pamiątkową. Wydarzenie miało miejsce w dniu 24 kwietnia 1817 r., a treść inskrypcji poświęcona była II batalionowi 7 Pułku Piechoty. W kościele ewangelickim w Stolcu okazałe epitafium znalazło się na ścianie łuku tęczowego. Miało ono formę drewnianej tablicy, wzbogaconej symboliką patriotyczną⁹.

W wiejskich kościołach powiatu również umieszczano tablice upamiętniające poległych. W ówczesnym kościele ewangelickim w Ciepłowodach uroczystości związane z zakończeniem wojny zorganizowano 18 stycznia 1816 r. O charakterze tego wydarzenia świadczy adnotacja w księdze chrztów: „Tego dnia o godzinie 9.00 rano zgromadziła się cała młodzież szkolna. Przy dźwiękach dzwonów i muzyki uroczysty korowód z sądem wiejskim na czele przeszedł na dziedziniec zamku. Tu dołączyli przedstawiciele trzech majątków, tj. pan Ferdinand von Schweinichen na Ciepłowodach, pan von Gellhorn na Kobylej Głowie i pan von Pfeil na Raczu. Przy słowach pieśni «Dziękujemy Bogu wraz» wszyscy udali się do kościoła. [...] Wejście do świątyni i jej wnętrze zostało uroczyście ozdobione wieńcami i gałązkami¹⁰». W czasie uroczystości poświęcono umieszczoną w kościele tablicę pamiątkową. Forma świętowania zakończenia wojny w 1816 r. była jednakowa prawie we wszystkich miejscowości Śląska. Zarówno w parafiach katolickich, jak i protestanckich, centralnym punktem uroczystości była Msza Święta lub nabożeństwo. Warto wspomnieć, iż w wyniku działań wojennych, z Ząbkowic Śląskich i najbliższych okolic życie oddało w walce lub zmarło w lazaretach 81 mężczyzn, w tym 3 oficerów.

Jak wynika z analizy materiału ikonograficznego oraz zachowanych płyt, we wszystkich przypadkach, oprócz treści inskrypcji umieszczano na tablicach pruskiego orła, krzyż żelazny oraz ornament w postaci liści i gałązek dębu.

III. Wojny o zjednoczenie Niemiec (1866–1871)

Niezwykle istotnym okresem w historii Niemiec jest proces jednoczenia kraju. Otto von Bismarck powołał w 1871 r. niemieckie państwo narodowe, określane jako Cesarstwo Niemieckie lub Rzesza Niemiecka. Duch patriotycznego uniesienia, który był widoczny w społeczeństwie wilhelmińskim, przyczynił się do powstawania w wielu miejscowościach organizacji kombatanckich, zrzeszających uczestników wojen z lat 1864–1871. Z inicjatyw takich związków i towarzystw, w miastach i wsiach ówczesnego cesarstwa powstała liczna grupa pomników poświęconych poległym w wojnach z Austrią, Francją i Danią. Stawały się one dominantami centralnych skwerów i placów. Były swoistymi nośnikami pamięci, wyrazem ducha patriotyzmu, jaki zapanował wśród mieszkańców dopiero co powołanej do życia Drugiej Rzeszy¹¹.

W Ząbkowicach Śląskich Związek Kombatantów powstał w roku 1872. W 1898 r. podjęto decyzję o wzniesieniu pomnika upamiętniającego stulecie urodzin cesarza Wilhelma I oraz mieszkańców miasta poległych w wojnach z lat 1866–1871. Jego odsłonięcie nastąpiło w lipcu 1898 r. Pomnik został wykonany z bolesławieckiego piaskowca przez kamieniarza Herzberga i mierzył 8 m wysokości. Na jego postumencie, od strony frontowej umieszczono inskrypcję: „Zur Hundertjahr-Feier // Kaiser Wilhelm I. des Großen 1797–1897¹²”, na bocznej ścianie zaś:

⁸ „Anton Larisch, dnia 2 maja 1813 pod Lützen. Carl Schneider, ochotnik, tego samego dnia koło Görschen. Johann Schmidt, tego samego dnia pod Lützen. Franz Schoeder, dnia 11 czerwca 1813 w Legnicy, w wyniku odniesionych ran. Ignatz Zander, odznaczony Krzyżem Żelaznym, dnia 26 sierpnia 1813 nad Kaczawą. Caspar Belling, dnia 18 października 1813 pod Lipskiem”, tłumaczenie autora.

⁹ Chronik, s. 122. Tu również reprodukcja karty pocztowej z przedstawieniem wnętrza świątyni.

¹⁰ Seibt A. 1907, s. 118.

¹¹ Por.: Karolak Cz., Kunicki W., Orłowski H. 2006, s. 317–318.

¹² „W setną rocznicę urodzin cesarza Wilhelma I 1797–1897”, tłum. autora.

Ryc. 1. Pomnik poległych w Wojnach o Zjednoczenie Niemiec w Ząbkowicach Śląskich, 1898 r., ze zbiorów autora

Fig. 1. A memorial to soldiers killed in the wars for the unification of Germany in Ząbkowice Śląskie, 1898, from the author's collection

„Gewidmet vom Kreis-Kreigerverband und den Bürgern Frankensteins”¹³. Na postumencie osadzono cokół w formie prostopadłościanu. Od frontu umieszczono na nim brązowe medaliony z podobiznami cesarzy Wilhelma I i Fryderyka III oraz ujęte w wieniec laurowy daty 1864, 1866, 1870–1871. Na ścianach bocznych znalazły się medaliony z podobiznami Ottona von Bismarcka i feldmarszałka Helmuta von Moltke. Na tylnej ścianie umieszczono nazwiska poległych. Pomnik wieńczył smukły obelisk, ukoronowany pruskim orłem z rozłożonymi skrzydłami (ryc. 1). Przyjęta w Ząbkowicach Śląskich forma z wykorzystaniem obelisku była dość popularna i często stosowana w innych miejscowościach. W 1903 r. kamieniarz Herzberg wykonał również pomnik w miejscowości Ciepłowody. Uroczystość jego odsłonięcia odbyła się 6 września i została połączona z 25. leciem miejscowego Związku Kombatantów. Także w tym przypadku cokół pomnika zwieńczony został obeliskiem (nieco niższym niż w Ząbkowicach), z umieszczonym na szczycie pruskim orłem. Na pomniku, oprócz imion i nazwisk poległych,

¹³ „Wystawiony przez Powiatowy Związek Kombatantów i mieszkańców miasta Ząbkowice Śląskie”, tłum. autora.

Ryc. 2. Pomnik poległych w Wojnach o Zjednoczenie Niemiec w Ciepłowodach, 1903 r., ze zbiorów autora

Fig. 2. A memorial to soldiers killed in the wars for the unification of Germany in Ciepłowody, 1903, from the author's collection

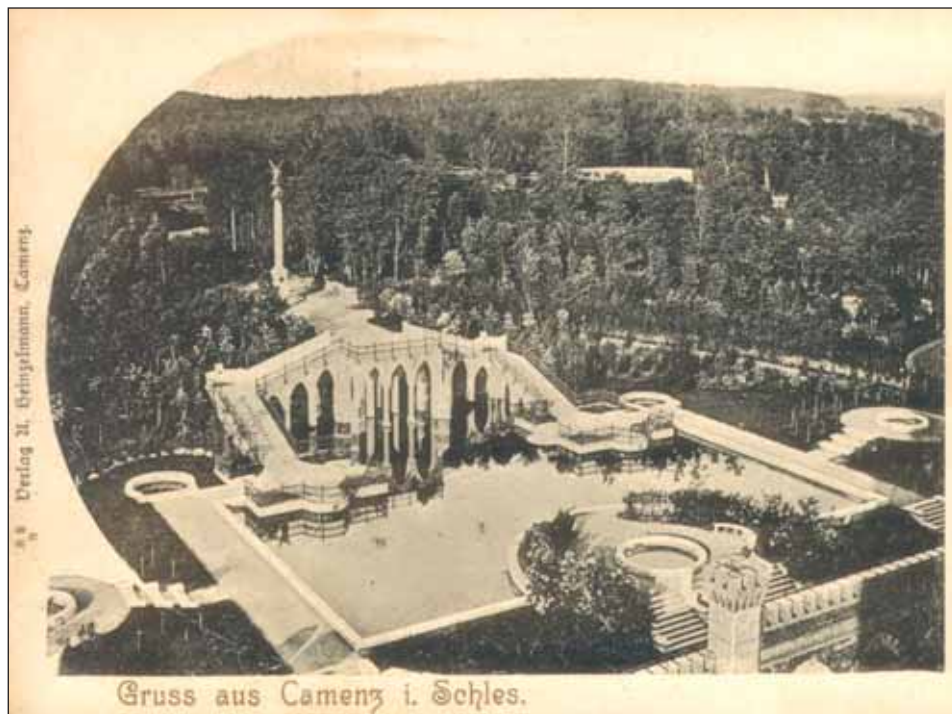
umieszczono sentencję: „Fürchtet Gott, ehret den König”¹⁴ oraz symbole patriotyczne: koronę cesarską, krzyż żelazny oraz gałązki dębu (ryc. 2). Pomnik ustawiony był na głównym placu miejscowości, który z czasem stał się miejscem obchodów ważnych rocznic i uroczystości państwowych. Formę obelisku zwieńczonego pruskim orłem przyjęto również dla pomnika poległych w Ziębicach. W tym jednak przypadku został on wzbogacony o pełnoplastyczne przedstawienie postaci kobiecej — Germanii, trzymającej w dłoniach wieniec — symbol zwycięstwa, która pochyla się nad poległym żołnierzem. Motyw taki jest znacznie rzadziej stosowany na monumentach Drugiej Rzeszy na terenie Śląska. W odróżnieniu od Ząbkowic Śląskich, gdzie pomnik poległych wkomponowano w przestrzeń miejskiej promenady, w Ziębicach stanął on na Rynku, przy głównym wejściu do Ratusza, dopiero później został przeniesiony do parku miejskiego.

Pomnik — obelisk, wykonany z białego marmuru, ustawiony na cokole i zwieńczony krzyżem, stanął w położonym nieopodal Ząbkowic Śląskich Stolecu w 1872 r. Jego poświęcenie nastąpiło w dniu 21 maja, a fundatorem był ojciec jednego z poległych, Eduart Tietschert. Pomnik stanął przy przebiegającej przez wieś ulicy, w pobliżu kościoła ewangelickiego. Wcześniej, 18 czerwca, w miejscowości uroczyście obchodzono nastanie pokoju, oddając jednocześnie hołd trzem poległym pochodzącym z lokalnej społeczności. W informującym o tym zapisie w szkolnej kronice, daje się odczuć niezwykłą podniosłość wydarzenia, jak również nadanie poległym cech niemal heroicznych¹⁵.

Interesującym pomnikiem była Kolumna Zwycięstwa, wkomponowana w założenie ogrodowe przy pałacu w Kamieńcu Ząbkowickim. Miała upamiętniać zwycięstwo Prus nad Francją

¹⁴ „Boga się bójcie, czcicie króla”, tłum. autora. Jest to fragment 1 Listu św. Piotra (1 P 2,17).

¹⁵ Chronik, s. 47.

Ryc. 3. Widok na założenie ogrodowe i Kolumnę Zwycięstwa przy pałacu w Kamieńcu Ząbkowickim, 1900 r., ze zbiorów autora

Fig. 3. A view of the garden and the Victory Column next to the palace in Kamieniec Ząbkowicki, 1900, from the author's collection

w wojnie z lat 1870–1871¹⁶. Właściciel pałacu, książę Albrecht von Preussen, zlecił wykonanie projektu pomnika swojemu budowniczemu, Ferdinandowi Martiusowi. Życzeniem księcia było, aby kolumnę wieńczyła rzeźba Viktorii, wzorowana na słynnej rzeźbie Christiana Daniela Raucha, zdobiącej pomnik w parku w Babelsbergu. Kamień węgielny pod budowę kolumny położony został 8 maja 1872 r., a fakt ten stał się jednocześnie oficjalnym zakończeniem budowy kamienieckiej rezydencji¹⁷. Julius Peter w swoim przewodniku turystycznym tak opisuje pomnik: „[...] wspaniale wykonana Viktoria, wysoka na 3 m, ustawiona [jest — K.P.] na 11-metrowej, marmurowej kolumnie, ta zaś na cokole usadowionym na trzech stopniach. Na wszystkich czterech ściankach cokołu umieszczone są medaliony, z których ten na frontowym boku przedstawia koronę cesarską, nad nią literę W, ponad nią zaś napis: Bóg był z nami! — Niech będzie mu chwała! — Chwalebne zwycięstwo! Medalion po stronie południowo-wschodniej przedstawia Krzyż Żelazny, koronę cesarską, literę W i rok 1870, ten po stronie północno-wschodniej również Krzyż Żelazny z wieńcem laurowym i datami 1870 i 1871, zaś medalion po stronie północno-zachodniej Krzyż Żelazny, rok 1813, koronę cesarską, litery F.W. [Friedrich Wilhelm — K.P.], nad tym zaś koniczynę i liczbę III [w odniesieniu do cesarza Friedricha Wil-

¹⁶ Welzel A. 1999, s. 1.

¹⁷ W literaturze pojawiają się błędne informacje, jakoby to sam Rauch był twórcą kamienieckiej kolumny. Jest to błąd, gdyż rzeźbiarz zmarł w 1857 r. Obiekt jest zapewne jedynie kopią dzieła Raucha, por. Gaworski M. 2009, s. 93.

Ryc. 4. Pomnik poległych w Brzeźnicy, 1914 r., ze zbiorów autora

Fig. 4. A memorial to the fallen in Brzeźnica, 1914, from the author's collection

helma III — K.P.]”¹⁸. Kolumna została ustawiona na szczycie Groty Perseusza (ryc. 3). Jeśli wzorem dla kamienieckiej kolumny była ta z parku przy zamku Babelsberg (dziś dzielnicy Poczdamu), to np. odsłonięta w 1872 r. Kolumna Zwycięstwa w Oleśnicy zainspirowana została kolumną w Berlinie¹⁹.

Tuż przed wybuchem I wojny światowej powstał ciekawy pomnik w Brzeźnicy. Był on dziełem architekta Fritza Niemanna z Wrocławia. Uroczystość poświęcenia miała miejsce 1 czerwca 1914 r. Oprócz delegacji związków kombatanckich z całego powiatu, wziął w niej udział również książę Fryderyk Wilhelm von Prussen z Kamieńca Ząbkowickiego²⁰. Pomnik ustawiono przy kościele parafialnym św. Mikołaja, w centralnym punkcie miejscowości. Nadał mu formę sarkofagu w formie prostopadłościanu, a na jego wieku spoczywał pełnoplastyczny hełm, stylizowany na czasy starożytnego Rzymu. Całość posadowiona była na szerszym postumencie, który zajmował centrum większego placu. Na dłuższym boku tumby umieszczono następującą inskrypcję: „ZUR ERINNERUNG AN DIE RUHMREICHEN// SIEGE DES PREUSSISCHEN HEERES IN DEN// BEFREIUNGSKREIGEN 1813–1815// UND IN DEN FELDZÜGEN 1864, 1866, 1870/71// GEWEIHT VOM MILITÄRVEREIN BRIESNITZ// IM JUBILÄUMSJAHRE 1913”²¹. Jak wynika z zacytowanej inskrypcji, pomnik miał upamiętniać również poległych w czasie wojen wyzwoleńczych, a okazją do jego powstania stała się setna rocznica bitwy pod Lipskiem, znanej jako bitwa narodów. Na pozostałych ściankach monumentu znalazły się imiona i nazwiska poległych żołnierzy (ryc. 4).

¹⁸ Peter J. 1885, s. 261.

¹⁹ Zlat M. 2009, s. 294.

²⁰ Spillmann H. 2008, s. 8; Frankensteiner Kreisblatt. 1914, nr 41.

²¹ „Na pamiątkę słynnego zwycięstwa armii pruskiej w wojnach wyzwoleńczych 1813–1815 i w czasie kampanii 1864, 1866, 1870/71, wystawia Związek Kombatanatów Brzeźnica, w roku jubileuszowym 1913”, tłum. autora, Kriegergräber, s. 43.

Wśród innych ciekawszych pomników upamiętniających poległych w wojnach o zjednoczenie Niemiec, wskazać można ten z Byczonia, wykonany w formie smukłego obelisku, ustawionego na cokole z tablicą inskrypcyjną, zwieńczonego pruskim orłem.

IV. Pomniki poległych w I wojnie światowej

Gdy dobiegała końca I wojna światowa, rządzone przez von Hohenzollernów Cesarstwo przeszło do historii. Pełne optymizmu i patriotycznego uniesienia doniesienia lokalnej prasy z pierwszych lat wojny, coraz częściej przybierały formę obszernych nekrologów, informujących o śmierci młodych żołnierzy. Dla Niemiec nadszedł niezwykle trudny czas. W kilka lat po wojnie, lokalne społeczności miejskie i wiejskie rozpoczęły kolejny w historii tego narodu proces upamiętniania — wznoszenia pomników ku czci poległych. Przybierały one rozmaite formy — od prostych steli po rozbudowane kompozycje rzeźbiarskie.

Obiektem o wyróżniających się walorach artystycznych był pomnik w Złotym Stoku, zachowany częściowo do dziś. Inicjatorem jego powstania był założony w 1848 r. Związek Kombatantów, który zebrał środki potrzebne do powstania obiektu. Jego projektantem był rzeźbiarz, Reinhard Hilger z Wrocławia²². Pomnik został poświęcony w dniu 22 października 1922 r. Składał się z trzech części, wykonanych z piaskowca²³. Na postumencie spoczywał prostopadłościenny blok z wykutymi imionami i nazwiskami 74 poległych (nie zachowany do dziś). Na nim umieszczono kompozycję rzeźbiarską przypominającą rzymski sarkofag, na którego wieku spoczywał lew. Ściany sarkofagu ozdabiały sceny walki antycznych wojowników. Nad płaskorzeźbą wykuto następującą inskrypcję: „DAS VATERLAND DARF JEDES OPFER FORDERN”²⁴. Zwieńczenie pomnika zachowało się do dziś. Opisywany monument jest podobny do powstałego w 1872 r. w Legnicy pomnika poległych.

Ciekawą, modernistyczną formę miał pomnik w miejscowości Stary Henryków. W 1926 r. założono tu Związek Kombatantów, który podjął działania w celu upamiętnienia poległych ze Starego Henrykowa, Muszkowic, Targowicy, Wilamowic i Cienkowic. Pomnik został wykonany przez kamieniarza Heinza Kriebela i budowniczego Friedricha Sauera z Żąbkowic Śląskich²⁵. Jego poświęcenie nastąpiło w dniu 24 września 1933 r., przyjmując — jak często bywało — formę patriotycznej manifestacji mieszkańców wsi i okolicy²⁶. Pomnik, choć w tym przypadku użyć można określenia zaczerpniętego z literatury — hala pamięci (niem. *Gedenkhalle*), wzniesiony został na skarpie, przy murze otaczającym przykościelny cmentarz. Od strony biegnącej przez wieś ulicy prowadziło do niego 16 granitowych stopni. Na szczycie wzniesiono kamienną konstrukcję, z umieszczonym na froncie napisem: „Unseren Helden”²⁷. We wnętrzu znalazła się płaskorzeźba, przedstawiająca śpiącego żołnierza w pełnym umundurowaniu. Po bokach widniały dwie marmurowe tablice z imionami i nazwiskami poległych — 11 ze Starego Henrykowa, 13 z Muszkowic, 12 z Targowicy i po 9 z Cienkowic i Wilamowic²⁸ (ryc. 5).

²² Reinhard Hilger (1885–?) jest również autorem herbu miasta Niemcza na Dolnej Bramie w Niemczech oraz rekonstrukcji kata na wrocławskim przęgierzu (1925 r.), por. Nowak L.A. 2014, s. 82; Niemcza. 2002, s. 176.

²³ Den Gefallenen. 2011, s. 10. W artykule zamieszczono imiona i nazwiska wszystkich upamiętnionych na złotostockim pomniku.

²⁴ „Ojczyzna wymaga każdej ofiary”, tłum. autora.

²⁵ Kamieniarz Heinz Kriebel prowadził swój zakład przy dzisiejszej ul. 1 Maja (wówczas Hindenburgstrasse 6), a budowniczy Friedrich Sauer przy ul. Batalionów Chłopskich (Grabenstrasse 9) w Żąbkowicach Śląskich, por. Adreßbuch. 1934, s. 122, 132.

²⁶ Ein Dorf. 1963, s. 10.

²⁷ „Naszym bohaterom”, tłum. autora.

²⁸ Klemenz P. 1936, s. 50–51.

Ryc. 5. Pomnik poległych w I wojnie światowej w Starym Henrykowie, 1933 r., ze zbiorów autora

Fig. 5. A memorial to soldiers killed in WW I in Stary Henryków, 1933, from the author's collection

Nieopodal Starego Henrykowa położony jest Henryków, słynący przede wszystkim z pacysterskiego kompleksu klasztornego. Przy ul. Henryka Brodatego pod koniec lat dwudziestych XX wieku wzniesiono pomnik zachowany do dziś. Na niewielkim podwyższeniu ustawiono głaz narzutowy, otoczony niskim murkiem. W murku umieszczono prostopadłościenne bloki, na których umocowano tablice z nazwiskami poległych oraz symbole wojskowe i patriotyczne. Na kamieniu przytwierdzona była tablica z następującą inskrypcją: „UNSEREN IM WELTKRIEGE 1914–18// GEFALLENEN HELDEN// IN DANKBARKEIT// HERRSCHAFT HEINRICHAU// GEMEINDEN HEINRICHAU, TASCHENBERG UND ZESSELWITZ”²⁹.

²⁹ „Naszym bohaterom poległym w wojnie światowej 1914–18, wdzięczny Majątek Henryków, gmina Henryków, Brukalice i Czesławice”, tłum. autora. Tekst inskrypcji na podstawie archiwalnej fotografii.

Interesująca jest historia powstania tego pomnika, o dość rzadko spotykanej formie. Jego fundatorką była Wielka Księżna Feodora von Sachsen-Weimar-Eisenach, właścicielka miejscowych dóbr. Za cenę 4 marek zakupiła ona wspomniany głaz, który transportowano do Henrykowa z Gór Stołowych konnym zaprzęgiem przez trzy tygodnie³⁰.

Oprócz upamiętnień poległych w czasie I wojny światowej, które przybrały formy pomników umieszczanych na ważnych placach lub przy drogach w miastach i wsiach, powstawały również te we wnętrzach kościołów. Najbardziej okazałym i monumentalnym tego typu obiektem na terenie powiatu ząbkowickiego był pomnik w dawnym kościele ewangelickim w Ząbkowicach Śląskich. Jego poświęcenie miało miejsce w listopadzie 1928 r.³¹ Mierzący kilkanaście metrów wysokości pomnik postawiono w niszy prezbiterium świątyni. Jego prosta, masywna bryła stała w sprzeczności z barokową architekturą i wyposażeniem kościoła. Pomnik składał się z pięciu kamiennych bloków ustawionych pionowo, o zróżnicowanej wysokości, nad którymi górował środkowy. Na frontowych ściankach bloków umieszczono imiona i nazwiska poległych na frontach członków miejscowej parafii ewangelickiej. Na najwyższym bloku, powyżej imion i nazwisk poległych w 1916 roku, umieszczono cytat z Listu do Hebrajczyków, powyżej zaś hełm: „SIE GEBEN ZU VERSTEHEN// DASS SIE EIN VATERLAND// SUCHEN. NICHT DASS, VON DEM// SIE AUSGEGANGEN SIND.// SIE BEGEHREN EINES// BESSERN. NÄMLICH EINES// HIMMLISCHEN. DARUM// SCHÄMT SICH GOTT IHRER// NICHT. IHR GOTT ZU HEISSEN// DENN ER HAT IHNEN EINE// STADT ZUBEREITET.// / Hebräer 11, 13–16”³².

O wiele skromniejszą formę ma zachowana do dziś tablica umieszczona w kruście kościoła pielgrzymkowego Matki Boskiej Bolesnej w Bobolicach. Obiekt ma formę epitafium, z bogatym ornamentem, nawiązującym do sztuki barokowej. Centrum kompozycji stanowi prostokątna płyta inskrypcyjna z białego marmuru. Całość wieńczy niewielki kartusz ujęty w ornament małżowinowo-chrzątkowy; jego centralną część zajmuje hełm spoczywający na dębowych liściach, nad tym zaś Krzyż Żelazny. To ciekawy przykład połączenia barokowej stylistyki z wyraźnie wyeksponowaną symboliką patriotyczną. Jest ona również dostrzegalna na płycie inskrypcyjnej, gdzie dwa rzędy nazwisk poległych rozdziela wijąca się gałązka dębu. Upamiętnieni żołnierze pochodzili z Bobolic, ich dwóch historycznych części, tj. Schräbsdorf i Kaubitz, oraz Szklar i Siodłowic.

Do dziś nie przetrwał *in situ* obiekt znajdujący się przy południowej ścianie kościoła św. Jadwigi, przy ul. Bolesława Chrobrego w Ząbkowicach Śląskich (dawniej wieś Sadlno, dziś w granicach administracyjnych miasta). Miał on formę sarkofagu, ustawionego na obszernym postumencie. Sarkofag wieńczyła rzeźba przedstawiająca Marię oplakującą Chrystusa. Matka Boża, w pozycji siedzącej, spogląda na ciało Chrystusa, którego głowa spoczywa na niewielkim wezgłowie. Już w latach siedemdziesiątych XX wieku pomnik pozbawiony był napisów. Musiał istnieć w przedstawionej formie jeszcze na początku XX wieku³³. Gdy w latach 1991–1993 tworzono przykościelne lapidarium z pomników nagrobkowych i płyt nagrobnych, przeniesiono na jego teren rzeźbę z pomnika, która znajduje się tam do dziś.

Podobną formą charakteryzował się też pomnik umieszczony w elewacji kościoła św. Jana Chrzciciela w Starczowie. Dość okazały jest też monument poległych z parafii św. Jerzego

³⁰ Brena J. 1994, s. 13.

³¹ „Frankenstein-Münsterberger Zeitung”, 1935, nr 288.

³² „W wierze pomarli oni wszyscy, nie osiągnąwszy tego, co im przyrzeczono, lecz patrzyli na to z daleka i pozdrawiali, uznawszy siebie za gości i pielgrzymów na tej ziemi. Ci bowiem, co tak mówią, okazują, że szukają ojczyzny. Gdyby zaś tę wspominali, z której wyszli, znaleźliby sposobność powrotu do niej. Teraz zaś do lepszej dążą, to jest do niebieskiej. Dlatego Bóg nie wstydzi się nosić imienia ich Boga, gdyż przysposobił im miasto, Hbr 11, 13–16”, Biblia Tysiąclecia, wyd. III, 1990, s. 1368.

³³ Jowczyk L., Dziedzic M. 2000, s. 262–263.

w Ziębicach, umieszczony przy ścianie gotyckiej dzwonnicy, wznoszącej się przy świątyni. Surowość kompozycji jest zintegrowana z surową, kamienną konstrukcją wieży. Główny element stanowi Grupa Ukrzyżowania — ukrzyżowany Chrystus, pod krzyżem zaś Maria, Maria Magdalena i św. Jan. Całość ustawiona jest na cokole zbudowanym z kamieni, zapewne imitującym Gólgotę. Na nim umieszczono prostokątną tablicę z inskrypcją wskazującą, iż pomnik upamiętnia „bohaterów parafii św. Jerzego”, i podająca rok jego wystawienia — 1933. Po prawej i lewej stronie przytwierdzono tablice z imionami i nazwiskami poległych.

Projekt niezrealizowanego pomnika poległych w pierwszej wojnie światowej, który miał powstać w Kamieńcu Ząbkowickim, przechowywany jest w zbiorach Instytutu Herdera w Marburgu³⁴. Rysunki projektowe, datowane na rok 1922, przedstawiają wizję neoklasykistycznej kolumnady przylegającej do ściany nieokreślonego budynku, we wnętrzu której miały być umieszczone tablice z imionami i nazwiskami poległych. Zamiast tej wizji, w Kamieńcu w latach trzydziestych XX wieku powstała znacznie skromniejsza forma upamiętnienia. Pomnik stanął na dziedzińcu przy kościele pocysterskim. Wykonano go w formie rzeźby żołnierza w mundurze i hełmie, ustawionej na wielokątnym cokole³⁵. W 1925 r. nastąpiło poświęcenie pomnika poległych w Srebrnej Górze³⁶.

Institucje świeckie, stowarzyszenia, związki i organizacje również upamiętniały swoich poległych członków i pracowników. Był to zwyczaj dość popularny, np. w kręgach pożarniczych. Na budynku dawnej remizy strażackiej w Ząbkowicach Śląskich znajdowała się tablica ku czci poległych strażaków. Umieszczona na niej inskrypcja głosiła: „Im Weltkrieg// verbleiben unsere// lieben Kameraden:// F. Mladeck † 16.1.15// A. Jung † 7.9.15// G. Müller † 13.4.15// E. Enderberger † .....// Th. Kollmann...// In dankb. Erinnerung// die Freiw. Feuerwehr”³⁷. Tablica stanowiła główny element epitafium. Nad nią umieszczono krzyż żelazny z datami 1914 i 1918, u dołu zaś symbole odnoszące się do służby strażaka — skrzyżowane toporki i kask. Podobna płyta znajdowała się również przy nieistniejącej dziś remizie strażackiej w Ciepłowodach³⁸. W 1921 r. Ochotnicza Straż Pożarna ze Stolca umieściła przy swojej remizie tablicę upamiętniającą czterech strażaków poległych w I wojnie światowej³⁹. W dniu 23 września 1928 r. przed budynkiem dawnego Królewskiego Seminarium Nauczycielskiego, później Gimnazjum w Ząbkowicach Śląskich, przy dzisiejszej ul. Wrocławskiej ustawiono głąz, na którym umieszczono następującą inskrypcję: „1914–1918// Unseren gefallen Helden.// Die Lehrer und Schüler des Gymnasiums.// Im Jubiläumsjahr 1928”⁴⁰.

W czasie trwania I wojny światowej, w Ząbkowicach Śląskich funkcjonowały lazarety wojskowe, prowadzone m.in. przez braci bonifratrów oraz ewangelickie siostry diakoniszy. Na cmentarzu tych ostatnich pochowano 88 żołnierzy różnej narodowości. W 1921 r. książę Friedrich Heinrich von Preussen z Kamieńca Ząbkowickiego ufundował marmurowy głąz, który miał być upamiętnieniem wszystkich spoczywających na cmentarzu żołnierzy. Umieszczono na nim Krzyż Żelazny i tablicę z tekstem pochodzącym z 1916 r., autorstwa niemieckiego oficera, profesora teologii Franza Dibeliusa: „UNSERE LAST// IST ABGELEGT. (Ciężary nasze złożone już). Poniżej znajdowała się tablica z napisem: Dem Andenken der im

³⁴ Herder-Institut Marburg, sygn. 242347, 242343, 242345.

³⁵ Nowak L.A. 2014, s. 162.

³⁶ Gruźlewski J., Przerwa T. 2003, s. 24.

³⁷ „W wojnie światowej straciliśmy naszych drogich towarzyszy: F. Mladecka † 16.1.15, A. Junga † 7.9.15, G. Müllera † 13.4.15, E. Enderbergera †..., Th. Kollmanna †... Na wdzięczną pamiętkę Ochotnicza Straż Pożarna”, tłum. autora. Tekst inskrypcji na podstawie zachowanej fotografii archiwalnej.

³⁸ Schüttler K. 1988, s. 248.

³⁹ Chronik, s. 128.

⁴⁰ „1914–1918. Naszym poległym bohaterom. Nauczyciele i uczniowie Gimnazjum. W roku jubileuszowym 1928”, tłum. autora, „Frankenstein-Münsterberger Zeitung”, 1928, nr 222.

Ryc. 6. Przebudowany pomnik poległych w Zabkowicach Śląskich, po 1932 r., ze zbiorów autora

Fig. 6. A restructured memorial to the fallen in Zabkowice Śląskie, after 1932, from the author's collection

Res. Laz.// zu Frankenstein verstorb. Krieger// 1914–1919⁴¹. Obiekt ten nie zachował się do naszych czasów.

Oprócz pomników wzniesionych po I wojnie światowej, wskazać można również wcześniejsze, które zostały przebudowane tak, aby upamiętnić również poległych z lat 1918–1918. Najbardziej okazała realizacja tego typu dotyczyła pochodzącego z 1898 r. pomnika w Zabkowicach Śląskich. Pomnik został przebudowany według projektu architekta miejskiego, Brunona Wilde i poświęcony 11 września 1932 r. Pierwotna koncepcja zakładała jedynie otoczenie istniejącego pomnika murowaną rotundą⁴². Wydaje się jednak, iż historyzująca forma monumentu z 1898 r. stała w dość dużej opozycji do modernistycznej rotundy, w związku z czym architekt zmienił swój projekt. Ostatecznie powstała ażurowa, pozbawiona nakrycia rotunda, w której centrum (zamiast starego pomnika) ustawiono kamienny blok z datami 1864, 1866 i 1870–71, nad nimi zaś Krzyż Żelazny. Na rotundzie, na osi pomnika, widniały daty: 1914 i 1918, rozdzielone krzyżem. We wnętrzu umieszczono napis: „ES GABEN// IHR LEBEN FÜR DAS// VATERLAND”⁴³. Na filarach od wewnętrznej strony przytwierdzono tablice z imionami i nazwiskami poległych. Koszty przebudowy wyniosły blisko 10 500 marek. W większości pokryło je miasto, reszta pochodziła z datków mieszkańców⁴⁴. Obiekt, stanowiący przejaw modernistycznej prostoty, został gustownie wkomponowany w otaczającą pomnik zieleń promenady, tworząc z nią jednolitą całość kompozycyjną (ryc. 6).

⁴¹ „Na pamiątkę żołnierzy zmarłych w lazarecie rezerwy w Zabkowicach Śląskich w latach 1914–1919”, tłum. autora, „Siloah”, 1921, nr 98, s. 1.

⁴² „Frankenstein-Münsterberger Zeitung”, 1932, nr 68; *Rysunek Bruno Wilde z pierwszą propozycją przebudowy pomnika poległych w Zabkowicach Śląskich*, zbiory autora.

⁴³ „Oddali swoje życie za ojczyznę”, tłum. autora.

Ryc. 7. Pomnik poległych w pierwszej wojnie światowej w Tomicach, lata trzydzieste XX w., ze zbiorów autora

Fig. 7. A memorial to soldiers killed in WW I in Tomice, the 1930s, from the author's collection

Przy istniejącym pomniku w Stolcu ustawiono drugi, poświęcony poległym w I wojnie światowej. Odpowiednie epitafium, na którym wypisano również nazwiska parafian poległych w latach 1864–1871, umieszczono na ścianie łuku tęczowego. Projektantem był architekt Sauer, a odsłonięto go 26 listopada 1922 r.⁴⁵ Także w Ciepłowodach, za pomnikiem z 1903 r. ustawiono w połowie lat dwudziestych XX wieku nową kompozycję, która jednak stworzyła z pierwotnym obiektem jednolitą całość. Niewielki pomnik ku czci poległych w I wojnie światowej flankowany był przez dwa wyższe cokoly; na ich frontowych ściankach umieszczono w płycinach tablice z nazwiskami poległych. Całość otoczono niskim, kutym ogrodzeniem⁴⁶. Interesujący obiekt ufundowali mieszkańcy wsi Sieroszów. Przy drodze przebiegającej przez wieś, na niewielkim placu stanął pomnik w formie sarkofagu, na wierzchołku którego spoczywał hełm. W niszach, w otaczającym plac murku, umieszczono tablice epitafijne.

Pomniki, poświęcone poległym w I wojnie światowej, do 1945 r. stanowiły ważny element kulturowego krajobrazu wielu miejscowości. Powstawały one nie tylko w ośrodkach miejskich bądź w bogatych wsiach, ale także w małych wioskach, składających się z kilku gospodarstw. Ich mieszkańcy również fundowali monumenty ku pamięci swoich poległych krewnych, jak choćby w Wilamowicach lub Tomicach (ryc. 7).

Oprócz pomników poświęconych poległym, w okresie cesarstwa na terenie powiatu ząbkowickiego powstały również obiekty poświęcone pruskim monarchom i członkom rodziny

⁴⁴ „Hauptverwaltungsbericht der Stadt Frankenstein”, 1932, s. 14.

⁴⁵ Chronik. 2007, s. 129.

⁴⁶ Bögner J. 2004, s. 7. Autor zamieścił w tekście fotografię z poświęcenia przebudowanego pomnika, opisując ją błędnie jako przedstawiającą poświęcenie pierwotnego obiektu w 1903 r.

panującej. W 1898 r. w miejscowości Przedborowa ustawiono pomnik cesarza Wilhelma (niem. *Kaiser Wilhelm Denkmal*). Odślonięto go 5 czerwca⁴⁷. Pomnik miał formę obelisku, zwieńczonego pruskim orłem z rozłożonymi skrzydłami. Front pokrywały inskrypcje oraz medalion z podobizną cesarza. Po zakończeniu I wojny światowej dodano do niego część upamiętniającą poległych mieszkańców wsi. W ogrodzie przylegającym do Domu Weterana im. Królowej Luizy w Bardzie (niem. *Luisen-Veteranen Heim*), znajdowało się źródło cesarza Fryderyka Wilhelma. Ustawioną tu na postumencie kolumnę wieńczyło popiersie cesarza, za pomnikiem zaś znajdowały się ręczne pompy do poboru wody. W tym ogrodzie, w latach dwudziestych XX wieku powstał też pomnik upamiętniający poległych w I wojnie światowej⁴⁸. Źródło Cesarza Fryderyka Wilhelma (niem. *Kaiser Friedrich Brunnen*) zbudowano również w Żąbkowicach Śląskich. Konstrukcja zachowana do dziś, ale uszkodzona, wznosi się przy skrzyżowaniu dzisiejszych ulic Ziębickiej i Bolesława Chrobrego. Wykonany z piaskowca delfin, z którego wypływała woda, znajduje się dziś w zbiorach Izby Pamiątek Regionalnych w Żąbkowicach Śląskich. Całość wieńczy cesarska korona.

V. Stan obecny

Po zakończeniu II wojny światowej, na terenie Śląska nastąpiła wymiana ludności. Z tego powodu wiele pomników, odnoszących się do niemieckiej sfery kulturowej, zmieniło swoją funkcję lub też zupełnie przestało istnieć. Proces „usuwania śladów niemieczyny”, zapoczątkowany już w pierwszych miesiącach po zakończeniu wojny, przybrał na sile wskutek rozporządzenia o „Usuwaniu śladów Niemczyzny na Ziemiach Odzyskanych”. Z upływem lat pomniki poległych zaczęły stopniowo znikać z krajobrazu poszczególnych miejscowości. Niektóre otrzymały nową funkcję. W 1947 r. podjęto decyzję o przekształceniu monumentu poświęconego poległym w Żąbkowicach Śląskich. Prace wykonali niemieccy artyści, pod kierownictwem malarza Ottona Kletschke. Po usunięciu napisów w języku niemieckim pomnik zadedykowano bohaterom Warszawy. W latach siedemdziesiątych XX w. został on zburzony, a w jego miejscu powstała fontanna, ufundowana przez pracowników Zakładów Górniczo-Hutniczych w Szklarach koło Żąbkowic Śląskich⁴⁹. W 2015 r., w ramach prac rewitalizacyjnych żąbkowickiego parku, fontanna została rozebrana. O istnieniu w tym miejscu wcześniejszego pomnika informuje tablica wykonana w ramach Miejskiej Trasy Turystycznej. Pomnik w Złotym Stoku, pozbawiony części zawierającej imiona i nazwiska poległych, w latach siedemdziesiątych ubiegłego stulecia przeniesiono na ul. A. Mickiewicza, następnie zaś przed miejscowy ratusz. W ostatnich latach poddano go renowacji oraz umieszczono na cokole tablicę w języku polskim i niemieckim mówiącą o historycznej roli tego obiektu. Także w Złotym Stoku, przy ul. Złotej prowadzącej do miejscowej Kopalni Złota, w 2017 r. ustawiono fragmenty dawnego pomnika poległych z miejscowości Laski, dla którego wykonano nowy postument. Pomnik w Henrykowie w 1964 r. przemianowano na upamiętniający dwudziestolecie PRL. W miejscu tablicy w języku niemieckim umieszczono płytę z następującą inskrypcją: „XX lat// Polski Ludowej// 1944–1964// Henryków 22 VII 1964”. Również i tu z inicjatywy lokalnej społeczności wykonano tablicę przedstawiającą historię obiektu. Pomnik poległych w I wojnie światowej w Bardzie w okresie PRL-u zadedykowano Karolowi Świerczewskiemu.

Pomnik w Ciepłowodach przemianowano w 1955 r. na pomnik Adama Mickiewicza, odślonięty w setną rocznicę śmierci wieszca. Znajdował się on przed budynkiem Gminnego Ośrodka Kultury, od października 2000 r. stoi przed gmachem szkoły podstawowej imienia poety⁵⁰.

⁴⁷ „Frankensteiner Kreisblatt”, 1898, nr 44.

⁴⁸ Karamon T. 2015, s. 138. Autor publikuje archiwalne fotografie dwóch pomników.

⁴⁹ Das Frankensteiner. 1959, s. 3; Dziedzic M. 2000, s. 311.

⁵⁰ Pawłowski K. 2014, s. 210, 244.

W ostatnich latach podejmowane są działania mające na celu zachowanie istniejących pomników *in situ*. W tym celu prowadzone są przy nich prace konserwatorskie i zabezpieczające. W 2017 r. przeprowadzono gruntowną konserwację pomnika poległych przy dzwonnicy Bazyliki Mniejszej św. Jerzego Kapadockiego w Ziębicach. Fakt ten dostrzeżony został przez dawnych mieszkańców powiatu ząbkowickiego. Na łamach wydawanego przez nich dwumiesięcznika pojawiła się notka prasowa na ten temat, z której dowiadujemy się, iż ziębickie probostwo wystąpiło do strony niemieckiej z prośbą o pomoc finansową przy planowanych pracach⁵¹.

Adres Autora:

mgr Kamil Pawłowski

doktorant w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Wrocławskiego

ul. Ząbkowicka 54

57-211 Ciepłowody

pawlowski.cieplowody@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8215-4251

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Herder-Institut Marburg, sygn. 242347, 242343, 242345.

Adreßbuch. 1934. *Adreßbuch für sämtliche Städte und Dörfer des Großkreises Frankenstein-Münsterberg*, 1934, BUWr. [Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu].

„Frankenstein-Münsterberger Zeitung”, 1928, 1932, 1935, BUWr.

„Frankensteiner Kreisblatt”, 1898, 1914, BUWr.

„Hauptverwaltungsbericht der Stadt Frankenstein”, 1932, BUWr.

„Siloah. Ein Gruß aus dem Ev. Diakonissen-Mutterhause in Frankenstein i. Schl.”, 1921, BUWr.

Źródła i opracowania publikowane

Bögner Josef. 2004. *Den Toten zum Gedächtnis — den Lebenden zur Mahnung. Gefallenenehrung und Kriegerdenkmäler im Wandel der Zeiten*, „Frankenstein-Münsterberger Heimatblatt”, nr 7, s. 7–8.

Brena Jörg. 1994. *Heinrichau. Eine Jugend in Schlesien zwischen Schloß und Park*, „Schlesien. Kunst, Wissenschaft, Volkskunde”, 39, s. 1–19.

Chronik. 2007. *Chronik der evangelischen Kirchengemeinde Stolz und der zur Parochie gehörenden Orte Reisezagel, Kunzendorf-Seitendorf*.

Das Frankensteiner. 1959. *Das Frankensteiner Kriegerdenkmal im Wandel der Zeiten*, „Frankensteiner Heimatbrief”, nr 3, s. 3.

Den Gefallenen. 2011. *Den Gefallenen zum Gedenken*, „Frankenstein-Münsterberger Rundschau”, nr 10, s. 5.

Dziedzic Marcin. 2000. *Pomniki i figury przydrożne*, [w:] *Ząbkowickie opowieści. Zabytki Ząbkowic Śląskich*, red. M. Dziedzic, Ząbkowice Śląskie, s. 309–319.

Ein Dorf. 1963. *Ein Dorf ehrt seine Toten*, „Frankenstein-Münsterberger Heimatblatt”, nr 10, s. 10.

Gaworski Marek. 2009. *Pałac w Kamieńcu Ząbkowickim. Architektura i właściciele*, Strzelce Opolskie.

Gruźlewski Jacek, Przerwa Tomasz. 2003. *Srebrna Góra. Spojrzenie w przeszłość*, Srebrna Góra.

Initiative. 2017. *Initiative gegen deutsche Gefallenendenkmäler*, „Frankenstein-Münsterberger Rundschau”, nr 5/6, s. 2.

Jowczyk Leopold, Dziedzic Marcin. 2000. *Kościół pw. św. Jadwigi w Sadlnie*, [w:] *Ząbkowickie opowieści. Zabytki Ząbkowic Śląskich*, red. M. Dziedzic, Ząbkowice Śląskie, s. 244–266.

Karamon Tomasz. 2015. *Bardo — powrót do przeszłości*, Wrocław.

⁵¹ Initiative. 2017, s. 2.

- Karolak Czesław, Kunicki W., Orłowski H. 2006. *Dzieje kultury niemieckiej*, Warszawa.
- Klemenz Paul. 1936. *Altheinrichau. Geschichte eines ehemaligen Heinrichauer Stiftsdorf*, Frankenstein.
- Kopietz Johannes Athanasius. 1906. *Franz Polenz, Bürgermeister von Frankenstein (1809–1849). Ein Zeit und Lebensbild*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens”, 40, s. 46–97.
- Kosmala Gerard, Chylińska Dagmara. 2018. *Trudne dziedzictwo. Upamiętnienia poległych podczas I wojny światowej żołnierzy niemieckich na Śląsku*, <http://www.zgrit.uni.wroc.pl/strona%20internetowa%20pomniki/index.html> (dostęp 20.02.2018 r.).
- Kosmala Gerard. 2007. *Konflikt o pomniki żołnierzy niemieckich poległych podczas I i II wojny światowej rozgrywający się w województwie opolskim w latach 1992–2004*, Wrocław.
- Kriegergräber [b.d.]. *Kriegergräber und Denkmale*, „Flugschrift des Schlesischen Bundes für Heimatschutz, Anlage und Pflege der Friedhöfe”, Breslau [b.d.], s. 16–30.
- Niemcza. 2002. *Niemcza. Wielka historia małego miasta*, red. M. Młynarska-Kaletynowa, Wrocław.
- Nipperdey Thomas. 1976. *Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland in 19. Jahrhundert*, [w:] *Gesellschaft, Kultur, Theorie: Gesammelte Aufsätze zur neueren Geschichte*, red. T. Nipperdey, Göttingen, s. 133–173.
- Nowak Leszek Adam. 2014. *Artyści związani z Ziemią Żąbkowicką i ich dzieła*, Wrocław.
- Organiściak Jerzy. 2017. *Franz Polenz — pierwszy samorządowy burmistrz Żąbkowic i jego działalność na tle epoki (1809–1849)*, [w:] *Wokół dziejów miasta. 730 lat Żąbkowic Śląskich*, red. K. Pawłowski, Żąbkowice Śląskie, s. 82–86.
- Pawłowski Kamil. 2014. *Dzieje Ciepłowod. Od czasów najdawniejszych do współczesności*, Ciepłowody.
- Peter Julius. 1885. *Frankenstein, Camenz und Wartha in Schlesien nebst Reichenstein, Silberberg, Warthapaß, Königshainer Spitzberg*, Glatz.
- Schüttler Kurt. 1988. *Erinnerungen an Lauenbrunn*, Hasbergen.
- Seibt Arthur. 1907. *Aus Tepliwoda's Vergangenheit. Ein Beitrag zur Geschichte des Münsterberger Fürstentums und des Frankensteiner Weichbildes*, Tepliwoda.
- Spillmann H. 2008. *Das Kriegerdenkmal in Briesnitz*, „Frankenstein-Münsterberger Rundschau”, nr 8, s. 11.
- Welzel August. 1999. *Kriegerdenkmal. Königlich prinzliches Schloß Camenz in Schlesien*, „Frankenstein-Münsterberger Heimatblatt”, nr 6, s. 1.
- Zlat Mieczysław. 2009. *Pomniki Drugiej Rzeszy na Śląsku*, „Śląski kwartalnik historyczny Sobótka”, t. LXIV, nr 2–3, s. 293–302.

DIFFICULT HERITAGE. THE HISTORY OF WAR MEMORIALS
AND PATRIOTIC MONUMENTS IN SILESIA EXEMPLIFIED BY THE DISTRICT
OF ŻĄBKOWICE ŚLĄSKIE

In many towns of the historical region of Silesia there are still old memorials to soldiers killed in various wars. Many of such memorials have been demolished; some have been adapted for new functions. As a consequence of the population transfers in Silesia after the Second World War the social and cultural context of war memorials and patriotic monuments disappeared. After 1945 it was an official policy to remove traces of German culture, which also affected the memorials in question. The article aims at investigating in what circumstances such memorials were erected, using the example of the district of Żąbkowice Śląskie (formerly Frankenstein) in south-western Poland (Lower Silesian Voivodeship).

In the Kingdom of Prussia the idea of commemorating soldiers killed in action went back to the Napoleonic wars, i.e. the beginning of the 19th c. The King decreed that wooden or stone plaques be placed in churches, both Protestant and Catholic ones, listing the names of fallen

soldiers from the given parish or village. Forms of commemoration became much more elaborate after the wars leading to the unification of Germany (1864–1871). The people of the German Empire proclaimed in 1871 spared no expense to commemorate those that fell in that period. Memorials of various forms were built in most towns and larger villages. Symbols applied in their designs referred to the monarchy, victory and martyrdom in the name of the unity of the German nation.

Another wave of commemorating came after the end of the First World War. While memorials erected after the unification of Germany expressed patriotic exultation and the joy of victory, those built after 1918 articulated personal tragedies that affected German society, resulting from the losses and the painful defeat. Nevertheless, the post-WWI memorials, usually bearing long lists of names, often designed to complement the post-1871 memorials, became scenes of patriotic demonstrations, marches and wreath-laying ceremonies. They were placed outdoors, usually on main squares of towns and villages, but also inside churches.

The fate of most of those memorials was decided after the end of the Second World War. Few were given new functions, e.g. of a monument connected with the political system that prevailed in Poland until 1989, or — in recent years — thoroughly renovated. Works undertaken to reconstruct the memorials or conserve their remains show a new approach to history and the difficult heritage inherited by the new inhabitants of the so-called “Recovered Territories”.

Translated by
Izabela Szymańska